

نقش سیاسی هیئت‌های مذهبی در روند شکل‌گیری نهضت مشروطیت

حدیث باقری‌نیا، زاهد غفاری هاشجین

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۸/۱۳

پذیرش نهایی: ۱۴۰۰/۱۰/۲۷

چکیده

با نگاه به روند تغییر تحولات و پیشینه جنبش‌های سیاسی در سده‌های قبل، به‌ویژه انقلاب مشروطه که به قصد ایجاد تغییر و دگرگونی در ساختار نظام‌های حاکم بر جوامع بشری صورت گرفته‌اند، به درستی درمی‌یابیم که همه کنش‌ها و اقدامات و جریان‌های فرهنگی و انقلابی همواره از خاستگاه‌های ویژه‌ای که رنگ و بوی دینی و سیاسی داشته‌اند بسیج و سازمان‌دهی شدند. لذا پژوهش حاضر به بررسی نقش سیاسی هیئت‌های مذهبی به‌عنوان یک سازمان قدیمی در روند شکل‌گیری جنبش‌ها و خط‌دهی خیزش‌های انقلابی و فرهنگی در مبارزه علیه ظلم و ستم، در جنبش مشروطه شیعی می‌پردازد و درصدد پاسخ به این سؤال است که نقش سیاسی هیئت‌های مذهبی در روند شکل‌گیری نهضت مشروطیت چیست؟ در این راستا، روش مورد استفاده در این پژوهش توصیفی-تحلیلی است و برای گردآوری داده‌ها از کتاب‌ها و مقالات موجود استفاده شده است. یافته‌های پژوهش بر این نتیجه منطبق است که هیئت‌های مذهبی به‌عنوان یکی از شبکه‌های سازمان‌دهی در کنار سایر سازمان‌ها در روند شکل‌گیری نهضت مشروطیت نقش اساسی داشته‌اند؛ که در این باره می‌توان به کارکردهای سیاسی نقش رسانه‌ای، کانون برگزاری اجتماعات سیاسی، فرهنگ شفاهی و نقد قدرت حاکم از کارکردهای سیاسی هیئت‌های مذهبی دوره مشروطه می‌توان اشاره کرد.^۱

کلیدواژه‌ها: هیئت‌های مذهبی؛ مشروطیت؛ فرهنگ سیاسی؛ تشیع؛ کارکردهای سیاسی.

* نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی، گرایش جامعه‌شناسی سیاسی، دانشگاه شاهد، تهران،

Hadisbagherinia@yahoo.com

ایران

Ghafari@shahed.ac.ir

* استاد علوم سیاسی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران

۱. در راستای عملی کردن هدف‌ها و کارکردهای سیاسی هیئت‌های مذهبی، دولت به‌عنوان یک اهرم پیش برنده عمل کرده است. به‌عنوان مثال، در قالب آئین‌های مذهبی وابسته به دولت، عزاداری‌ها و تکایای دولتی بسیار باشکوهی برگزار می‌شد که مردم از آن‌ها استقبال می‌کردند و اسم‌ورسم تکیه دولت، تزئینات و چادرهای بزرگ تکیه دولت سبب جذب تماشاگران فراوان می‌شد و از این رو، ابزارهای دولتی به‌عنوان نهادی تسهیل‌کننده، فضا را به سمتی پیش می‌بردند که اهداف سیاسی هیئت‌های مذهبی اجرایی شود؛ بنابراین در دوره مشروطه یا به‌طور کلی دوره‌ی قاجار دولت اگرچه از این تکاپا به‌عنوان درآمدزایی بهره می‌گرفت، ولی در عمل جرعه‌های نهضت مشروطیت را رقم زد.

مقدمه

هیئت‌های مذهبی یکی از نشانه‌های نهاد دین است و فایده‌های فرهنگی‌اش قدمت دیرینه‌ای دارد. از این جهت در تمام گستره فرهنگ و تمدن ایران مواردی از آن دیده می‌شود، اما به لحاظ سوابق تاریخی هیئت‌ها، صورت رایج کنونی آن به‌طور عمده در ایران به کانون عرصه فرهنگ و تمدن گسترش یافت. شواهد و قراین دال بر این است که حکومت آل‌بویه برای اولین بار، توجه و اهتمام ویژه‌ای به امام حسین (ع) و مراسم یادبود ایشان داشته است و به این مراسمات رسمیت بخشیده. یکی از مأموریت‌های این هیئت‌های مذهبی، اعلام جدایی از خلافت بنی‌عباس بود که در دوره صفویه نیز احیا شد. در واقع، هدف اصلی برپایی مراسمات آشکار شدن استقلال تشیع از نظام خلافت سنی مذهب بود (شیرودی و شیرودی، ۱۳۹۶: ۸۶)؛ اما از دوره صفویه تا اواسط حکومت قاجار که در واقع شامل دوره ناصرالدین شاه می‌شد این هیئت‌ها نقش کم‌رنگ‌تری به‌مراتب نسبت به دوره‌های پیش رو داشتند، و به لحاظ اقتصادی از دولت مستقل نبودند (گروسی و زاهد زاهدانی، ۱۳۸۱: ۲۳۰)؛ بنابراین فرهنگ شیعه در جوهره خود، دارای عناصری است که در صورت فراهم بودن شرایط زمینه را برای جنبش علیه حکام ظالم مستقر فراهم می‌کند. همان‌طور که فوکو بیان داشته است: «این عناصر فی حد ذاته در مذهب تشیع در برابر قدرت‌های مستقر، پیروان خود را به نوعی بی‌قراری مدام مسلح می‌کند و به ایشان شوری می‌دهد که هم سیاسی و هم دینی است» (فوکو، ۱۳۷۷: ۲۹). در واقع نهضت مشروطه اولین حرکت جمعی مردم در تغییر نظام سیاسی مستقر بود که تجربه‌ای برای تحولات بعدی در ایران گردید، در این نهضت روحانیون با آگاهی بخشی به موقع به مردم و ترویج نظام‌های اعتقادی، ارزشی، نمادها، و شعائر مذهبی اجتماعی تشیع، توانستند فرهنگ تشیع را به‌طور نسبی در ایران گسترش دهند. در همین راستا، در طول تاریخ تشیع هیئت‌ها و مراسمات مذهبی پایگاه اصلی تحولات سیاسی اجتماعی بسیاری بوده است که این نمادها از برجسته‌ترین عوامل حفظ و نشر مذهب شیعی در جهان اسلام به‌شمار می‌روند؛ و به سهم خویش واجد قدرت بالقوه وسیعی در تحریک و بسیج سیاسی مردم و تولید روحیه مبارزه‌جویی و انقلابی‌گری در سده گذشته بوده‌اند، بدین لحاظ اکثر این آیین‌ها و سمبل‌های مذهبی و عاشورایی به صورتی در چارچوب سازمانی داوطلبانه و مردم‌نهادی به نام هیئت‌های مذهبی

بروز یافت (غفاری هاشجین و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۶).

به دلیل چنین اهمیت و جایگاهی بوده است که شیخ فضل‌الله نوری به‌عنوان پرچم‌دار جنبش مشروطه اولین فردی که به‌طور قاطع از مجتهدان در مواجهه شدن با جریان غرب‌زدگی این دوره که در اصل عدالت‌خواهی به مشروطه مشروطه نه مشروطه مشروعه تغییر می‌یافت، پافشاری نمود (انصاری، ۱۳۷۱: ۳۴)؛ لذا مسئله اصلی پژوهش پیش‌رو بررسی نقش و کارکردهای سیاسی هیئت‌های مذهبی در فرآیند تشکیل نهضت مشروطه است و به عبارتی درصدد پاسخ به این سؤال اصلی پژوهش است که کارکردهای سیاسی مختلف هیئت‌های مذهبی در فرآیند و شکل‌گیری نهضت مشروطه چه بوده است؟

بنابراین هدف پژوهش حاضر بر این است که با توجه به پیشینه تاریخی هیئت‌های مذهبی، کارکردهای گوناگونی در طول روند شکل‌گیری و عملی شدن نهضت مشروطه از خود به منصفه ظهور رساندند که مهم‌ترین آن کارکرد سیاسی است که در این باره می‌توان به نقش رسانه-ای، کانون برگزاری اجتماعات سیاسی، فرهنگ شفاهی و دیدگاه انتقادی اشاره نمود. بر اساس چنین کارکردهایی در درون هیئت‌های مذهبی، هسته‌های انقلابی‌ای شکل گرفته است که در این بین با برگزاری چنین اجتماعات سیاسی، پیام‌ها و مطالبات مردم بازتاب داده می‌شد، و از طرفی این هیئت‌ها پایگاه‌هایی برای شکل‌گیری گفتمان‌های فکری مختلف و مخالف علیه نظام حاکم صورت گرفت که در واقع همین عوامل خود زمینه گسترش و ترغیب مردم به سوادآموزی را فراهم می‌کرد. در واقع اشعاری که در ارتباط با حماسه عاشورا سروده می‌شد رنگ و بویی سیاسی داشته که در این هیئت‌ها به مرثیه‌سرایی‌هایی می‌پرداختند که سبب رواج دیدگاه انتقادی از همین دوره به صورت جدی بوده است.

از حیث نوآوری، اگرچه بعضی از مقالات تا حدودی شباهت موضوعی به پژوهش پیش‌رو دارند ولی دوره مورد بررسی شده در این نوشتار کاملاً جدید و تا به حال مورد سنجش و بررسی قرار نگرفته است. از این جهت کاری کاملاً ابداعی و جدید خواهد بود تا نشان داده شود که این هیئت‌ها به‌مثابه سازمانی قدیمی در کنار سایر سازمان‌های دارای تفکر انقلابی در جریان پیروزی نهضت مشروطیت نقش خویش را به خوبی ایفا کردند؛ اما نکته حائز اهمیت این است که در دوره مشروطه هیئت‌ها به صورت پراکنده بودند و در قالب مراسمات و عزاداری‌های

مختلف و اعیاد مذهبی به ایفای نقش سیاسی می‌پرداختند و دسته‌بندی مشخصی نداشتند؛ لذا کارکرد سیاسی این هیئت‌ها محور برجسته این پژوهش است.

پیشینه پژوهش

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در زمینه موضوع پژوهش، تحقیقات اندکی وجود دارد که به طور جامع به این موضوع پژوهش حاضر پرداخته باشند. با این حال می‌توان مواردی را یافت که با بخشی از موضوع مرتبط باشند که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرند:

جدول ۱. پیشینه پژوهش

نویسندگان	اهداف یا سؤالات اصلی	روش	مهم‌ترین یافته‌ها
گلجان، رضایی (۱۳۹۳)	تبیین انگیزه ساخت، معماری، نحوه برگزاری مراسم تعزیه در تکیه دولت و علل افول آن.	روش توصیفی - تحلیلی	در حقیقت، علت ساخته شدن آن را می‌توان افزایش جمعیت تهران و فقدان گنجایش کافی در تکایای قدیمی و منع شدن این مراسمات به دلیل روی کار آمدن رضاشاه
درودی (۱۳۹۴)	بررسی و نقش کارکرد سیاسی هیئت‌های مذهبی در بحران‌ها و وقایع بعد از انقلاب اسلامی	نگاهی تاریخی - تحلیلی در قالب روش ساختی - کارکردی	هیئت‌ها به لحاظ کارکرد سیاسی توانستند مدلی از یک هیئت‌ها مذهبی را ارائه دهند که در برابر بحران‌های سیاسی دارای کارکرد سیاسی تأثیرگذاری در سطح جامعه باشند.
غفاری و همکاران (۱۳۹۱)	بررسی نقش و کارکردهای مختلف هیئت‌های مذهبی شهر تهران در روند شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی	روش کیفی و از نوع مطالعات تاریخی و اسنادی	هیئت‌ها به‌عنوان یکی از شبکه‌های سازمان‌دهی در کنار سایر سازمان‌ها، در روند شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی دارای نقش و کارکردهای مهم و متنوعی بوده‌اند.

نویسندگان	اهداف یا سؤالات اصلی	روش	مهم‌ترین یافته‌ها
بابایی و همکاران (۱۳۹۶)	ارائه راهبردهای تقویت کارکردهای هیئت‌های مذهبی با رویکرد ارتقای قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران	به لحاظ روش‌شناسی از نوع مطالعات کاربردی و نمونه آماری تحقیق با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند	با تقویت محتوای عزاداری و هیئت‌ها از فرصت‌ها و نقاط قوت موجود نهایت بهره‌برداری را به عمل آورده است.
اطهری، دستغیب (۱۳۹۳)	ارائه کارکردهای مذهب شیعی در قبال قدرت مستقر (دولت صفویه و دولت قاجار)	روش توصیفی - تحلیلی	در یک فراگشت تاریخی، با گسترش مناسک و شعائر، مذهب تشیع از مشروعیت‌بخشی حکومت، به نفی آن میل کرده است.

بدین ترتیب مقالات ذکر شده در این پژوهش از زوایای مختلفی به دوره قاجار و مراسم عزاداری نگریسته‌اند، از لحاظ محتوایی می‌توان گفت تا حدودی همدیگر را پوشش می‌دهند ولی بیشتر به سیر شکل‌گیری و نحوه برگزاری مراسمات پرداخته شده و تحول محور بودند و کمتر کارکردهای سیاسی را بررسی نموده‌اند. از این‌رو به لحاظ همانندی اگرچه بعضی از مقالات تا حدودی شباهت موضوعی به پژوهش پیش‌رو دارند ولی دوره مورد بررسی شده در این نوشتار کاملاً جدید و تا به حال مورد سنجش و بررسی قرار نگرفته؛ لذا از این حیث کاری کاملاً ابداعی و جدید خواهد بود تا نشان داده شود که این هیئت‌ها به مثابه سازمانی در کنار سایر سازمان‌های دارای تفکر انقلابی در جریان پیروزی نهضت مشروطیت نقش خود را به خوبی ایفا نمودند؛ اما نکته حائز اهمیت این است که در دوره مشروطه هیئت‌ها به صورت پراکنده بودند و در قالب مراسمات و عزاداری‌های مختلف و اعیاد مذهبی به ایفای نقش سیاسی می‌پرداختند و دسته‌بندی مشخصی نداشتند. لذا کارکرد سیاسی این هیئت‌ها محور برجسته این پژوهش است.

چارچوب نظری

وقوع هر انقلابی به شرایطی بستگی دارد که این شرایط شامل اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و از طرفی ارکان بسیج انقلابی که به معنی، مشارکت فعال مردم و پویایی ایدئولوژی، سازمان و

رهبری است (غفاری هاشجین و خدادادی، ۱۳۹۳: ۱). از این رو سازمان نقش انسجام‌بخشی به انقلابیون، ایجاد ارتباط بین آن‌ها، مردم و رهبری، اطلاع‌رسانی لازم، جذب و آموزش نیروهای انقلابی، تأمین تدارکات و منابع مالی و پشتیبانی را به عهده دارد. سازمان به دو دسته سازمان‌های قدیمی و سازمان‌های جدید قابل دسته‌بندی است. سازمان‌های قدیمی آن دسته تشکلاتی هستند که ریشه در تاریخ جامعه داشته‌اند و با کارکردهای خاص خود متعلق به دوره خاصی از انقلاب نیستند ولی در شرایط انقلابی، مورد بهره‌برداری انقلابیون قرار می‌گیرند؛ اما سازمان‌های جدید گروهی هستند که صرفاً به منظور اهداف انقلابی ایجاد شده‌اند و سابقه‌ای پیش از انقلاب ندارند (غفاری هاشجین و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۵). از این رو، هیئت‌های مذهبی ذیل سازمان‌های سنتی قرار می‌گیرند که در این پژوهش، به تجزیه تحلیل آن‌ها در قالب نظریه چارلز تیلی در روند بسیج نهضت مشروطه پرداخته خواهد شد.

کارکرد و نقش سازمان در مدل بسیج تیلی

در این پژوهش سازمان‌ها به مثابه بسیج انقلابی با تأسی از الگوی بسیج نظریه چارلز تیلی در شکل‌گیری و روند پیروزی نهضت مشروطه به کار گرفته می‌شود. تیلی بر این است که برای به وجود آمدن سازمان فعال سیاسی، باید اعضای سازمان یا بخشی از آن‌ها به منافع سازمان آگاهی یابند و این آگاهی شبکه‌ای از روابط را ایجاد کند. «هرقدر که یک گروه از هویت مشترک و شبکه‌های داخلی وسیع‌تری برخوردار باشد، سازمان یافته‌تر است» (تیلی، ۱۳۸۵: ۱۶)؛ لذا سازمان، میزان هویت مشترک و ساختار وحدت‌بخش افراد در درون یک جمعیت است. بسیج، میزان منابعی است که در کنترل جمعی یک مدعی قرار دارد. کنش جمعی، میزان اقدامات جمعی یک مدعی در جهت نیل به هدف مشخصی است و فرصت، رابطه منافع جمعیت و وضعیت جهان اطراف است (بحرانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۷: ۹۳). سازمان عامل اصلی تعیین‌کننده پتانسیل و الگوی بسیج است (جنکینز^۱، ۱۹۸۳: ۵۲۷)؛ و در ارتباط با مؤلفه‌های منافع، بسیج و کنش جمعی از جمله گزاره‌های کلیدی الگوی مطالعه شیوه عمل جمعی و یا به نوعی دیگر چگونگی مبارزه سیاسی در تئوری نظری چارلز تیلی است (غفاری هاشجین و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۵). نظریه کنش جمعی جز گروه نظریه‌های سیاسی

جنبش قرار گرفته و بر پایه آن می‌توان خیل عظیمی از نهضت‌ها و جنبش‌ها را مورد بررسی قرار داد. این نظریه موضوعات وسیعی را در برمی‌گیرد و بر جنبش‌های سنتی و مدرن قابل انطباق خواهد بود، در واقع این مفهوم گسترده، به عنوان نمونه بارز، تقاضاهای کوچک تا پافشاری در مقابل محصلان مالیاتی، منازعه و کشمکش با نیروهای پادشاهی یا خلق انقلاب را شامل می‌شود (بحرانی‌پور و همکاران، ۱۹۷: ۹۲).

چارلز تیلی معتقد است که به دلیل مشکلاتی که ریشه در منافع گوناگون افراد در کنش جمعی وجود دارد و همین‌طور و موانعی که در تشکیلات سازمانی تنیده است منجر به این شده که تعداد فراوانی از گروه‌ها از بسیج شدن جا بمانند و یا برخی هیچ‌گاه به صحنه ورود نکنند (تیلی، ۱۳۸۵: ۹۲-۹۱). از این منظر وی بر این عقیده است که برای بررسی و مطالعه منازعه‌های اجتماعی به دو صورت می‌توان کار را آغاز کرد. ابتدا شبکه‌هایی را به‌عنوان بخش‌های اصلی خود در مطالعه کنش جمعی برمی‌گزینند و سپس وظیفه خود را با گروهی دنبال می‌کند که واجد ارزش‌ها و باورها مشترکی هستند (تیلی، ۱۳۸۵: ۲۲). از این‌رو اول باید به سراغ وقایع رفت و در گام بعد هدف خویش را با شبکه‌ای از وقایع همچون اعتراضات و جنبش‌ها دنبال کرد؛ بنابراین هر کدام از این‌ها با گروه‌ها و اعتقادات تا جایی مربوط است که ارتباط مستقیمی با وقایع داشته باشند. «تحلیل‌های رفتار جمعی غالباً این شیوه را در پیش می‌گیرند. آن‌ها در حالت انتزاعی در پی دستیابی به قوانین عام حاکم به تمامی کنش‌های انواع معینی از جمعیت‌ها مانند توده‌های عظیم یا مردم گرفتار فجایع هستند» (تیلی، به نقل از غفاری هاشجین و خدادادی، ۱۳۸۵: ۲۲).

برای بررسی هیئت‌های سیاسی به‌مثابه سازمان نیاز به توضیح بیشتری است؛ بنابراین در تبیین مفهوم سازمان به‌مثابه هیئت مذهبی مفهوم دسته و شبکه را ذکر می‌کنیم. تیلی می‌گوید یک دسته تمام‌عیار دربردارنده مردمی است که ویژگی مشترک خود را پذیرفته‌اند و دیگران نیز آن‌ها را به آن ویژگی می‌شناسند. گروه‌هایی از مردم هستند که به شیوه مستقیم یا غیرمستقیم به وسیله گونه خاصی از تعلقات بین اشخاص به همدیگر متصل شده‌اند. همچنین شبکه به گروهی از افراد که به صورت دلبخواهانه به واسطه ارتباط شخصی - در میان خود - تعریف می‌شوند، نامیده می‌شود. طبق این تعریف، گروه به مجموعه‌ای از افراد که دربردارنده یک

دسته و نیز یک شبکه هستند گفته می‌شود. (تیلی، ۱۳۸۵: ۹۵-۹۴). از این رو، سازمان در پی این تعاریف و در رابطه با منافع و شکل‌گیری جنبش‌ها در ارتباط با آن اهمیت پیدا می‌کند. برای توصیف و تبیین کارکرد و نقش هر سازمان و میزان سازمان‌یافتگی باید به تعریف عناصر تشکیل‌دهنده مقدماتی و نوع روابط آن‌ها پرداخت. هویت نیز در همین زمینه بیان می‌شود. در واقع هویت سبب تفاوت و پیدایش گروه‌های مختلف شده و به همین دلیل شناسایی تمایزها و تفاوت‌ها در میان گروه‌ها و نیز انتخاب آن دسته از تمایزهایی که دلالت بر تفاوت منافع کسانی که در دسته‌های متفاوت هستند، جایگاه ویژه‌ای دارد (حسینی‌زاده و اردستانی، ۱۳۹۶: ۸۸). در قالب ساختار الگوی تیلی، ایدئولوژی ارتباط بین فرد و هویت جمعی را به هم متصل می‌کند. از منظری دیگر توانایی تبیین روند وسیع بسیج مردمی در انقلاب‌ها را دارد (غفاری هاشجین و خدادادی، ۱۳۹۱: ۶۶). از دیگر کارکردهای ایدئولوژی در پیامدهای انقلابی با ایجاد ائتلاف انقلابی میان چالشگران و سایر اعضای اجتماعی نقش بسیار مهمی را بازی می‌کند (غفاری هاشجین و خدادادی، ۱۳۹۳: ۴۳). سازمان‌دهی نیز به‌عنوان یکی از راه‌های تأمین هویت مشترک و انسجام و پیوستگی بین افراد آن شبکه حاصل می‌شود و کارکرد مهمی در به وجود آوردن همدلی و اتحاد بین انقلابیون و کشکش و منازعه یک‌دست آن‌ها علیه حکومت مستقر دارند (غفاری هاشجین و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۶). با توجه به مباحث فوق نقش و کارکرد هیئت‌های مذهبی دوران مشروطه، نمونه‌ای از گروه‌های موردنظر چارلز تیلی هستند که مبتنی بر ویژگی‌های مشترک دسته‌ای و ویژگی‌های شبکه‌ای که به ترتیب بر نقش سیاسی تشیع و دین و باور و اعتقاد به حادثه عاشورا و اهل‌بیت پیامبر هست، می‌توان عنوان کرد. در دوران مشروطه افراد مذهبی اعم از علما و روحانیون و بازاریان با ارتباط‌گیری و تشکیل حلقه‌هایی در راستای تبلیغ و ترویج فرهنگ تشیع در مراسمات مذهبی از جمله ایام فاطمیه، هیئت‌های عزاداری امام حسین و غیره شکل می‌گرفت که زمینه بسیج انقلابی را در میان مردم گسترش دادند و همه ابعاد زندگی مردم را تحت تأثیر قرار دادند.

هیئت‌های مذهبی به‌مثابه سازمان بسیج انقلابی

همان‌طور که گفته شد ایدئولوژی نقش ویژه‌ای در تحرک و بسیج جنبش‌های سیاسی-اجتماعی و تحولات گوناگون بر عهده داشته است. در دوره مشروطه عناصر فرهنگ سیاسی

شیعه در مراحل مختلف نهضت مشروطیت تأثیر فراوانی داشت. بدین منوط کنکاش در خواسته‌ها و اهداف مردم و رهبران آن در جریان مهاجرت صغرا و مهاجرت کبرا دال بر این است که کلیدی‌ترین خواسته‌ها و اهداف متحصنین بر مؤلفه‌های اصلی فرهنگ سیاسی شیعه دوازده امام مبتنی بود. از سوی دیگر ناقدان نهضت که در واقع حکومت مستقر و عوامل خارجی را شامل می‌شد واکنش‌های مخالف آمیزی برای مقابله با نهضت مشروطیت و یا انحراف آن از مسیر اصلی آن انجام دادند، ولی قوی بودن ایدئولوژی شیعی و فرهنگ سیاسی تشیع اقدامات مخالفین را خنثی نموده است. بنابراین ایدئولوژی تشیع محور اکثر مطالبات مطرح شده در جنبش مشروطه بود، که در بسیج گروه‌های انقلابی تأثیر به‌سزایی داشته است.

بر همین منوال، یکی از نمادهای شیعی که جزو مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی آن به شمار می‌رود، رویدادهای خاص مذهبی است که شامل ایام فاطمیه و محرم و اعیاد است که مجالس ویژه‌ای متناسب با آن‌ها برگزار می‌کنند؛ که به‌نوبه خود نقش مهمی در تهییج و بسیج مردم و استحکام بینش انقلابی‌گری و اتحاد بین آنان و حس غلبه بر دشمن را در بین آن‌ها را برانگیزد. به نوعی با اجرای این مناسبت‌ها و هدف اصلی آن مناسبت، فضا را برای بسیج مردم و در نهایت انقلاب به وجود بیاورند (ابوطالبی، ۱۳۹۸: ۴۵). از این رو، این هیئت‌ها به‌عنوان سازمان‌های قدیمی - سابقه این مراسم‌ها اشاره به دوره صفویه و نهضت تنباکو دارد - نقش مؤثری در شکل‌گیری و پیروزی نهضت مشروطه داشته‌اند.

در واقع، سازمان‌دهی بخشی از عناصر الگوی نظری تیلی به معنی توانایی برقراری هماهنگی در دستیابی به منافع و اهداف جمعی است که از راه ایجاد هویت مشترک و اتحاد در بین آن‌ها حاصل می‌شود. در واقع، افراد در فقدان یک ساختار و الگوی سازمان‌دهی برای دستیابی به انقلاب، وضعیتی مبهم دارند که توانایی انتقال مطالبات و اعتراضات خود را ندارند (تیلی، ۱۳۸۵: ۹۵)؛ بنابراین نکته اینجا است که اهمیت و جایگاه ویژه روحانیت، وعاظ و غیره در انقلاب مشروطه نمایان می‌شود. همان‌طور که در انقلاب ۱۳۵۷ به دلیل رهبری کاریزماتیک امام خمینی (ره) در بسیج و رهبری توده مردم در پیروزی انقلاب اسلامی بر هیچ‌کس پوشیده نیست. چارلز تیلی معمولی‌ترین حالت سازمان را تلفیقی از دسته‌ای بودن و شبکه‌ای بودن می‌داند. این دو ویژگی به گروه توان فراوانی می‌دهد. بر این اساس سازمان مفهومی است که

به‌وضوح در مجالس مذهبی یافت می‌شود و قدرت فراوانی را در آن به معرض نمایش می‌گذارد. از این جهت هیئت‌های مذهبی در درون شبکه‌ای خویش از انضباط و هماهنگی برخوردار هستند و هویت مشترک افراد هر هیئت را به همدیگر متصل می‌نماید. بدین حیث میان هیئت‌ها نیز پیوندهای مشترکی مبتنی بر ایدئولوژی شیعی و احساس تعلق به سیدالشهداء برقرار است (غفاری هسجین و خدادادی، ۱۳۹۱: ۶۱)؛ اما آنچه در اینجا حائز اهمیت است، این است که هیئت‌ها در واقع به دلیل دارا بودن بُعد دینی توانستند منشأ و پایگاهی برای سازمان‌دهی بسیاری از قیام‌ها، تشکلات و حرکت‌های انقلابی باشند. در واقع، کارکرد برجسته اسلام و شیعه در مفهوم و مضمون و همچنین پررنگ بودن بعد فرهنگ دینی در رخ دادن نهضت می‌باشد. از جانب دیگر نقش ارشادی شبکه‌ای شامل سازمان‌های سلسله‌مراتبی علمای شیعه که با تغییر در نقش و وظایف خویش به یک نهاد سیاسی ارشادی انقلابی مبدل شد؛ بنابراین با توجه به خصوصیات انقلاب مشروطه جنبه‌ی مذهبی و ایدئولوژی، وجود تعیین‌کننده هیئت‌های مذهبی به رهبری روحانیت و غیره (کلانتری و وکیلی، ۱۳۹۴: ۱۱۱) در واقع فضایی برای تحرک و بسیج سیاسی مردم در مراحل مختلف نهضت مشروطه شد. در همین راستا، ضروری است ابتدا با اشاره به پیشینه‌ای از هیئت‌ها به‌مثابه سازمان قدیمی در بسیج سیاسی انقلابیون اشاره شود.

پیشینه هیئت‌های مذهبی

با نگاهی جامعه‌شناختی، هویت هیئت را باید بخشی از نهاد دین برشمرد. با توجه به آنکه نهاد، مجموعه‌های سازمان‌یافته با هدف برآوردن یکی از نیازهای جامعه است، نهاد دین در جامعه اسلامی، مجموعه گسترده‌ای از مساجد، تکایا، هیئت‌ها، حوزه علمیه و نیز آداب و آیین دینی و غیره است که درصدد ارتقا، رشد و تکامل انسان است (بابایی و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۵). از سویی بی‌مهری نسبت به تشیع در گذشته، منجر به این شد که هیئت به‌مثابه یک گفتمان حاشیه‌ای، رفته‌رفته رشد کند (منتظرالقائم و کشاورز، ۱۳۹۱: ۴۶).

با تثبیت حکومت صفویان، مذهب شیعی در ایران شکل رسمی به خود گرفت. از این جهت روش نوینی از عزاداری به نام روضه‌خوانی و نوعی نمایش مذهبی همراه با اشعار و متون مرتبط با حادثه عاشورا با تأسیس تکیه‌ها، حسینیه‌ها و موقوفات شکل گرفت (گلجان و رضائی،

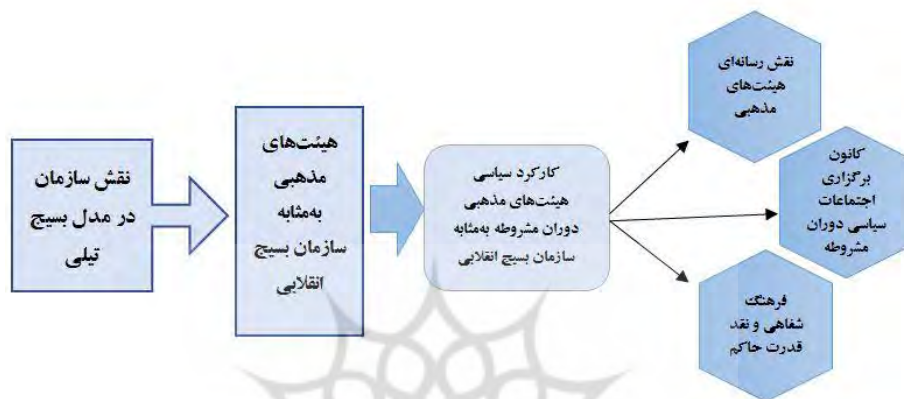
۱۳۹۲: ۱۰۵). مهم‌ترین ویژگی عزاداری در دوره قاجار را می‌توان گسترش هیئت‌های عزاداری دانست. این هیئت‌ها یکی از مردمی‌ترین سازمان‌های موجود در دنیا هستند که اساساً بدون مساعدت دولت‌ها و در بعضی موارد با وجود سختگیری و مخالفت حکومت‌ها به رسالت‌های خود ادامه دادند. مراسم عزاداری در ایران عصر صفوی دلیل خاص سیاسی داشت. حمایت صفویه از مقاتله‌خوانی و روضه‌خوانی در حقیقت تلاش سیاسی مذهبی در برابر بنیاد فضائل‌خوانی خلفا در اهل سنت بود. لذا دولت تشریفات و تجملات و تشریفات بسیاری را برای مجالس عزاداری لحاظ کرد (یلفانی و آقاعلی‌خانی، ۱۳۹۱: ۱۱۱). از این رو مراسم و آیین‌ها در دوران قاجار برای کسب مشروعیت مردمی، با شدت و گسترش بیشتری پیگیری می‌شد تا جایی که معزالدوله در سال ۱۳۵۲ ق فرمان داد که مردم در روز عاشورا دور هم جمع شوند و اظهار حزن و عزاداری کنند (گلجان و رضائی، ۱۳۹۲: ۱۰۵).

بدین اساس، در عصر قاجار عزاداری‌ها به جایگاه والایی دست یافتند. در اصل فتوای میرزای قمی و فتوای آیت‌الله محمدعلی کرمانشاهی در اشاعه این سنت مفید واقع شد. به دنبال چنین فتوایی تاریخ ایران معاصر از عصر قاجار شاهد رشد بیش‌ازپیش انواع و اقسام عزاداری‌ها بوده است. این امر با آغاز جنگ‌های ایران و روس توسعه یافت. در زمان زمامداری محمدشاه نیز به سبب حمایت‌های صدراعظم مذهبی وی، حاج میرزا آقاسی هیئت‌های مذهبی مرکز توجه قرار گرفتند و عزاداری‌ها در عهد ناصرالدین‌شاه از رونق و جلوه بیشتر برخوردار گشت (رمضان نرگسی، ۱۳۸۵: ۵۸).

از این منظر هیئت‌های مذهبی به‌عنوان یک خرده‌نظام قوی در دستگاه تبلیغات دینی، دوشادوش خرده‌نظام «روحانیت و حوزه» گسترش یافته و بر قدرت خود افزودند (بابایی و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۷). همان‌طور که ذکر شد توجه ویژه حکام قاجار به این آیین‌ها سبب شکل‌گیری هرچه بیشتر این تشکلات شد که به مرور این هیئت‌ها دارای کارکردهای مختلفی از فرهنگی و مذهبی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی شدند. در واقع تأثیر این هیئت‌های مذهبی بازتولید فرهنگ و هویت و همچنین تحکیم همبستگی اجتماعی است؛ اما محور اصلی این پژوهش بررسی کارکردهای سیاسی هیئت‌ها در روند شکل‌گیری نهضت مشروطه می‌باشد که در واقع نهادی برای اطلاع‌یابی مردم در جهت احقاق حق و مطالبه‌گری و همچنین به‌مثابه

ساختاری برای سازمان‌دهی نیروهای انقلابی دوران مشروطه بود.

بدین اساس مدل مفهومی پژوهش حاضر بر اساس نمودار زیر ترسیم شده است:

نمودار ۱. مدل مفهومی پژوهش

کارکرد سیاسی هیئت‌های مذهبی دوران مشروطه به‌مثابه سازمان بسیج انقلابی

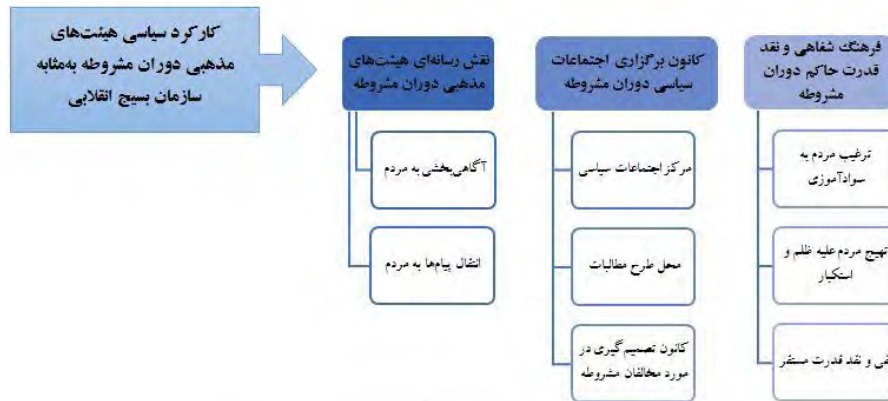
کارکرد سیاسی از مهم‌ترین کارکردهای هیئت‌ها در دوره مشروطه بوده که از زمان روی کار آمدن حکومت قاجار تا انتقال سلطنت به پهلوی‌ها و به‌خصوص تا دوره کنونی با صورت‌بندی‌های گوناگونی حضور داشته و دارند. در واقع، پیروزی نهضت مشروطیت نقطه عطفی در حرکت‌های انقلاب برخاسته از دوره قاجار بود که هیئت‌ها به رهبری مرجعیت در مرکز این اتفاقات قرار داشت. بدین منوط، نقش سیاسی هیئت‌های مذهبی در بسترسازی، پشتیبانی انقلاب مشروطیت و حفاظت از دستاوردهای آن انکارناپذیر است.

همان‌طور که بیان داشتیم کنش‌ها نتیجه ارتباطات رقابت‌آمیزی هستند که برای دستیابی به قدرت در صدد رقابت برمی‌آیند. این فرآیند در چارچوبی انتزاعی تصور می‌شود که الگوی نظام سیاسی نام دارد. از این حیث افراد به دو گروه یکی اعضای جامعه سیاسی و دیگری چالشگران دسته‌بندی می‌شوند. افرادی که دسترسی روزمره به حکومت داشته و قدرت زیادی دارند، اعضای جامعه سیاسی نام دارند، اما گروه دوم شامل افرادی می‌شود که از قدرت کمتری برخوردارند، از جمله کنش‌های آن‌ها برای ورود به جامعه سیاسی و پاسخگویی حکومت به مطالباتشان، کارگزاران جامعه سیاسی را تحت فشار قرار می‌دهند.

اگرچه جنبش‌های اجتماعی جنبه گروهی دارند ولی هدایت‌کننده و جهت‌دهنده آن‌ها، گروه‌ها و سازمان‌های سیاسی خاصی هستند که قبل از این رویدادها یا در فرآیند حرکت اجتماعی جدید شکل می‌گیرند؛ بنابراین توجه به گروه‌های هدایت‌کننده انقلاب‌ها و جایگاه اجتماعی آن‌ها نیز می‌تواند در شناسایی حرکت‌های اجتماعی و مسیر آتی آن‌ها مفید و مؤثر باشد. ساختار سازمانی و رهبری انقلاب‌ها در تحلیل ویژگی طبقاتی یک انقلاب، علاوه بر توجه به شرکت‌کنندگان و منتفعان از انقلاب، برنامه و رهبری انقلاب آن نیز باید موردنظر محققان قرار گیرد؛ زیرا برنامه و رهبری انقلاب تا حد زیادی مشخص‌کننده نوع جامعه‌ای است که بعد از پیروزی ایجاد خواهد شد (پورمحمدی املشی، ۱۳۸۶: ۶۲). انقلاب‌ها در واقع تولیدکننده گزاره‌ها و اندیشه‌های جدید فرهنگی و نهادها و سازمان‌های تازه تأسیس انقلابی است. دلایلی که باعث می‌شوند انقلاب فریه‌تر و غنی‌تر شود و در عملی کردن ارزش‌ها، اهدافش محکم‌تر و قاطع به صحنه ورود کند، دلایلی همچون فکرها، نهادها و سازمان‌ها هستند که با حضور مستمر و پویا در راه انقلاب، قوی‌تر و پایدارتر ظاهر شوند، و انقلاب با اطمینان بیشتر، از راهکارهای در پیش گرفته، به سوی مدینه فاضله حرکت کند؛ اگر انقلابی بتواند تیم تشکیلاتی حکومتی خود را مبتنی بر همین فکرها، نهادها و سازمان‌ها بنا کند، از مقصود اصلی‌اش منحرف نخواهد شد و هرچه بیشتر به احزاب و گروه‌های حکومت قبلی تکیه کند، انحراف از اهداف اصلی محتمل‌تر خواهد بود (عابدی و کشاورز شکری، ۱۳۹۶: ۱۲۸)؛ بنابراین هیئت‌های مذهبی به‌عنوان یکی از این نهادهای تأثیرگذار در فرآیند شکل‌گیری انقلاب مشروطه به‌شمار می‌رود که در این میان فتوای آخوند خراسانی، شیخ عبدالله مازندرانی و میرزا خلیل تهرانی، بهبهانی، نوری و غیره و همچنین وعاظ بزرگی چون شیخ مهدی سلطان‌المکلمین و شیخ محمد سلطان‌المحققین که بر بالای منبر می‌رفتند فتوا می‌دادند و از طریق این هیئت‌ها مردم را علیه ظلم و ستم حکام مستقر تحریک می‌کردند و به خیابان‌ها می‌ریختند (شهبازی، ۱۳۸۱: ۳۷). نهادهایی چون شرکت اسلامی، انجمن مقدس ملی و انجمن صفاخانه که ریشه آن‌ها در درون هیئت‌های مذهبی و مجالس سنتی دعا بود با کارکرد اقتصادی و اجتماعی‌شان به محافل سیاسی و اجتماعی‌ای تبدیل شدند که سعی داشتند با بهره‌گیری از امکانات موجود، مشکلات جامعه را رفع کنند. آنان در این راه نو موفقیت‌هایی به دست آوردند که با توجه به

ویژگی‌های آن عصر، کم‌سابقه بود. فعالیت‌هایی که این نهادها به آن پرداختند، برای دولت وقت میسر نبود زیرا به برقراری امنیت، ثبات سیاسی و بودجه کافی نیاز داشت. علاوه بر آن، جدای از عدم محبوبیت دولت وقت، نزد عامه مردم امکان جلب مشارکت عمومی در این زمینه‌ها وجود نداشت؛ اما انجمن‌های مذهبی و سیاسی با توجه به پایگاه مردمی خود، نشان دادند که بیداری سیاسی و اراده ملی در رفع مشکلات اجتماعی و فرهنگی تنها عوامل موفقیت به شمار می‌روند. با نگاه به عملکرد شرکت‌های اسلامی که موفق‌ترین نمود فعالیت هیئت‌های مذهبی در دوره قاجار بود، می‌توان دریافت که چگونه همه گروه‌های اجتماعی همچون روحانیون، تجار و کسبه، رجال سیاسی و توده مردم همگام با یکدیگر در راه تحقق یک ایده ملی کوشیدند و شرکتی را شکل دادند که الگوی مناسبی برای گروه‌های دیگر شد و محدوده فعالیت و آوازه بنیان‌گذاران آن را از اصفهان فراتر برد و نشان داد که هیئت‌های مذهبی به‌جز برپایی مراسم سوگواری در محله‌ای کوچک، می‌توانند زمینه مناسبی برای جلب مشارکت ملی و حل مشکلات اقتصادی و اجتماعی بوده و از این طریق در محیطی گسترده‌تر از یک محله یا یک شهر، به فعالیت و مآلاً تأثیرگذاری بپردازند (برومند و همراز، ۱۳۷۸: ۱۷).

بدین ترتیب، همان‌طور که در پیشینه پژوهش بیان کردیم، مردم از طریق این علما و وعاظ از امور مهم مملکت مطلع می‌شدند. اما تفاوتی که انقلاب مشروطه با انقلاب ۵۷ داشت در این بود که کارکرد این هیئت‌ها به مراتب نسبت به فعالیت هیئت‌ها در انقلاب کمرنگ‌تر بود و بهتر است بگوییم بیشتر هم کارکرد منفی داشتند؛ لذا در بحبوحه پیروزی انقلاب اسلامی هیئت‌ها به صورت مشخص دسته‌بندی شده بودند و هر کدام وظیفه و نقش خاصی عهده‌دار بودند. اما آنچه در این پژوهش مدنظر ماست و از محدودیت اطلاعات برخوردار است، کارکرد مثبت سیاسی این هیئت‌ها به‌مثابه سازمان بسیج انقلابی است که در دوره مشروطه به صورت پراکنده بودند و بیشتر حول محور تعزیه‌خوانی و تکایای اطلاعاتی قرار داشتند؛ لذا نقش سیاسی این هیئت‌ها محور برجسته این پژوهش است که در اینجا ما به صورت کلی و با مشخص کردن سه تا نقش مهم هیئت‌ها به‌عنوان تشکلی برای بسیج و سازمان‌دهی نیروهای انقلابی و ضدسلطنت به تجزیه و تحلیل پژوهش خواهیم پرداخت.

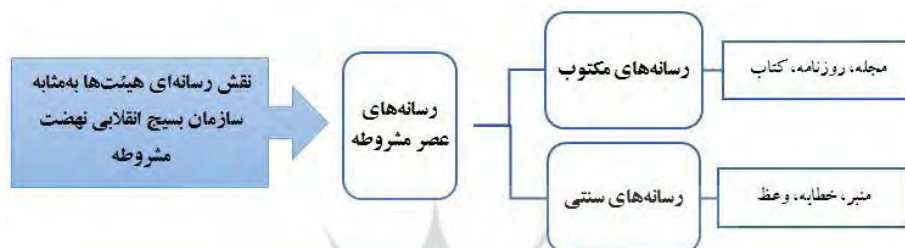
نمودار ۲. کارکردهای سیاسی هیئت‌های مذهبی عصر مشروطه

نقش رسانه‌ای هیئت‌های مذهبی دوره مشروطه

رسانه‌ها در رهبری افکار عمومی در تمامی جوامع بشری نقش مهمی را بر عهده دارند و در شرایط انقلابی می‌توانند پل ارتباطی میان رهبران و مردم انقلابی باشند. در جنبش‌های اجتماعی چند سده اخیر ایران رسانه‌ها اعم از سنتی و مکتوب مطالبی به‌منظور تهییج بیشتر مردم به اطلاع مردم می‌رساندند؛ مانند سخنرانی‌هایی که علما و روشنفکران در مراکز مذهبی با برپایی هیئت‌ها برگزار می‌شدند، بیانیه‌هایی بر ضد سلطنت، خطاب به مردم ارسال می‌کردند که در پیروزی نهضت نقش بسزایی ایفا کردند.

در عصر مشروطه یا به‌طور کلی در دوره قاجار دو دسته رسانه وجود داشت که یکی رسانه-های مکتوب که شامل مجله، روزنامه، کتاب و غیره بوده که فقط قشر تحصیل‌کرده و باسواد آن دوره می‌توانستند از آن‌ها بهره ببرند؛ اما اگر فردی که سواد خواندن و نوشتن نداشتند و معمولاً به لحاظ پایگاه اجتماعی جزو طبقه پایین به حساب می‌آمدند و در واقع جمعیت روستایی و بی‌سواد شهری را تشکیل می‌دادند. نمی‌توانستند از این رسانه‌ها بهره کافی وافی را داشته باشند. از این رو، رسانه‌های سنتی که شامل منبر، خطابه، وعظ بودند، بهترین منبع برای آگاهی و اطلاع‌یابی این افراد از حوادث و وقایع روز به شمار می‌رفت؛ بنابراین مراسم‌های مذهبی در قالب رسانه‌های سنتی به محلی برای خیرش انقلابی و سازمان‌دهی به مردم تبدیل شده‌اند و از محبوبیت و مقبولیت زیادی نزد مردم برخوردار بودند در همین راستا ما در اینجا به ذکر نمونه-

هایی از آن خواهیم پرداخت. همان‌طور که گفتیم در این دوره هیئت‌های مذهبی در ایام خاص (ایام فاطمیه، ماه رمضان و غیره) در قالب عزاداری سیدالشهدا برگزار می‌شد. به‌عنوان مثال آیت‌الله طباطبایی از مراسم شهادت حضرت فاطمه زهرا به‌منظور به راه انداختن نهضت، به‌عنوان یک فرصت مناسب جهت اطلاع‌رسانی و آگاهی بخشی مردم استفاده کرد.

نمودار ۳. نقش رسانه‌ای هیئت‌های مذهبی دوران مشروطه

در آستانه مشروطیت، مراسم‌های مذهبی به‌صورت امری عمومی رایج شدند، ماه‌های محرم و صفر در اکثر محله‌ها با برپا کردن خیمه، گستردن زیرانداز، ایجاد علم و کتل، عزاداری و همچنین در بیشتر مساجد و تکیه‌ها و روضه‌ها، به سوگواری می‌پرداختند و بعد از ذکر مصیبت مردم را از آنچه باید باخبر شوند مطلع می‌نمودند (بینشی‌فر، ۱۳۹۳: ۴۶). در مجالس عزاداری نه تنها حوادث و وقایعی را که در شهرهای بزرگ رخ می‌داد به سمع و نظر مردم می‌رساندند، بلکه از اخبار و حوادثی که در شهرستان‌ها و روستاها اتفاق می‌افتاد مردم را باخبر می‌کردند (فروغی ابری، ۱۳۸۱: ۲۱). به‌عنوان مثال، یکی از نشانه‌های انقلاب مشروطه ساختن بانک توسط بیگانگان در ویرانه‌های مدرسه چال و قبرستان کنار آن، که مصادف با ماه رمضان بود در همین حال حاج شیخ مرتضی آشتیانی بر بالای منبر می‌رود و در مورد این عمل خلاف شرع به مردم اطلاع‌رسانی می‌کند و پس از نطق گویبی به همراه مردم بنای ساختمان نیمه‌کاره بانک را تخریب کردند (عسکری، ۱۳۹۴: ۸۰). برخی بر این عقیده‌اند که چون ایام فاطمیه رسید مردم به شیوه هر ساله از سیزدهم تا پانزدهم آن ماه را سوگواری می‌کردند و روضه برپا می‌داشتند و طباطبایی در آن مجلس خواست خودشان را به مردم منتقل کرد و همچنین شیخ فضل‌الله نوری در همین ایام در مجلس عزاداری حضرت زهرا (س) مردم را از اوضاع مطلع کرد (کسروی، ۱۳۷۸: ۹۰). از طرفی هیئت‌های عزاداری که در اماکن متبرکه از جمله حرم حضرت عبدالعظیم

و حرم حضرت معصومه برگزار می‌شد از مراکز آگاه کردن مردم به شمار می‌آمد و همچنین ایشان را به صبوری و شکیبایی دعوت می‌کردند (کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۶۶)؛ و مردم برای اولین بار در این مجالس به اهمیت قانون و مزایای حکومت قانونی پی بردند (ملک‌زاده، ۱۳۷۱: ۱۶۵). در سال‌های نزدیک به مشروطه، مباحث سیاسی روز در مجالس روضه طرح شد و این امر، در مشروطه رشد کرد این رویه کم‌وبیش ادامه یافت و در واقع فکر مشروطه در مجالس عزاداری آبیاری می‌شد و با نطق روحانیون ماهر قوت می‌گرفت. مجالس روضه در تهییج مردم به مهاجرت صغرا و کبرا بسیار مؤثر بود. ملک‌المورخین در خصوص نقش محرم و عزاداری در سیاست، در سال‌های قبل از مشروطه، به مطرح شدن مسئله نوروز توسط بهبهانی در مجالس روضه اشاره دارد که باعث شد دولت راه انداختن دسته‌ها را ممنوع کند و در منزل خارجی‌ها، سرباز و قزاق بگذارد (غفاری هاشجین و خدادادی، ۱۳۹۳: ۱۱۹).

در واقع حمایت سردمداران مذهبی توانست به جنبش مشروطیت مشروعیت بخشد اما نکته قابل‌تأمل آن است که در ایران مجالس عزاداری و منبر در مسجد به‌عنوان یک رسانه سنتی قوی توانست یک نظام متمایز و متشکل ارتباط عمومی را در جنبش‌های اجتماعی ایجاد کند (الویری و نظری مقدم، ۱۳۹۱: ۱۴). اقدامات عین‌الدوله برای ممانعت از برپایی هیئت‌های مذهبی راه به جایی نبرد، از این رو وی تلاش نمود تا به شیوه‌های گوناگونی از جمله خدعه، تزویر و ریا در بین هیئت‌ها نفوذ کند و برای نیل به این مقصود پایگاه‌های روضه‌خوانی عظیمی ایجاد نمود (کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۱۷) اما حيله‌گری وی مؤثر واقع نشد، به علت اینکه مردم با مشارکت در هیئت‌های مذهبی و مجالس وعظ و خطابه از نیت شوم وی مطلع شدند و تحت هیچ شرایطی نظر آن‌ها در مورد انقلاب تغییر نکرد. از همین رو با خودداری عین‌الدوله از تشکیل عدالت‌خانه عصبانیت و خشم مردم نسبت به وی شعله‌ور شد و در هنگامه ایام فاطمیه و حضور در مجالس مذهبی که در قالب هیئت‌ها برگزار می‌شد فضایی برای افشای ستمگری‌های او فراهم شد؛ بنابراین در این مجالس که تا آن زمان سابقه نداشت، پرشکوه برگزار شد و ملک‌المتکلمین و حاجی شیخ محمد به افشای جنایت‌های سران دولتی و مزایای مجلس ملی و تشکیل عدالت‌خانه ایرادات فراوانی بیان داشت و از طرفی آیت‌الله طباطبایی و آیت‌الله بهبهانی که بیشتر از دیگر علما در مرکز توجه فشارهای مردمی قرار داشتند، عبای

محافظه‌کاری را درآورده و با رفتن بر روی منبر مردم را به اصرار و پافشاری برای به دست‌یابی به عدالت‌خانه تحریک نموده و آمادگی خویش را برای از خودگذشتگی و قربانی کردن خود در راه عدالت به اطلاع مردم رساندند (ملک‌زاده، ۱۳۷۸: ۳۳۹).

از دیگر پیامدهای مهم هیئت‌های مذهبی تعامل با مؤثران اجتماعی از طریق بهره‌مندی از رسانه مسجد بود. در اعیاد خاص با برگزاری مراسم سوگواری و عزاداری و اجرای هیئت‌ها در مکان‌های مذهبی از جمله مسجد، علاوه بر اطلاع از تحولات میدانی به دلیل ارتباط بی‌واسطه با مردم می‌توانستند رهنمودها و موضع‌گیری‌های سیاسی خویش را بدون واسطه به مردم برسانند و احتمالاً هرگونه، غرض‌ورزی و تفسیرهای ناصحیح را از بین ببرند. از مصادیق این کارکرد اماکن مذهبی در عهد قاجار، سخنرانی سید محمد طباطبایی برای از بین بردن شرایطی است که صدراعظم زمینه‌ساز آن بود. ایشان بر منبر رفتند و گفتند: «گوشه و کنار می‌شنوم که می‌گویند ملاها خیال جهاد بر علیه دولت دارند، این شایعه دروغ و خلاف واقع است، ما نه جنگی داریم و نه نزاعی. ما حقوق خود را به توسط قرآن و دعا مطالبه می‌کنیم.» این سخنرانی دلیل مهمی جهت برهم خوردن تصمیم عین‌الدوله درباره حمله اردوی شاهی به تهران و قتل و غارت مردم معترض شد. لذا در این دوران، هیئت‌ها به صورت مشخصی وجود نداشت اما با برگزاری هیئت‌های عزاداری و مراسم‌های مختلف در قالب مراسم عزاداری امام حسین (ع) پایگاه رسانه‌ای قوی مخالفان در برابر سلطنت بود (کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۴۵)؛ و در نهایت در نتیجه این اطلاع‌رسانی‌ها در هیئت‌های مذهبی زمینه را برای انقلاب مشروطه فراهم شد.

کانون برگزاری اجتماعات سیاسی در دوره مشروطه

در بیشتر جریان‌ها و نهضت‌ها، اختلال، موضع‌گیری‌های متناقض، از دست دادن فرصت‌ها، تجزیه نیروها و عدم سامان‌دهی مناسب نیروهای اجتماعی می‌تواند نشاط و ادامه حرکت را به شکست بکشاند؛ بنابراین وجود سازمانی گسترده، مؤثر و غیروابسته نقش مهمی در حفظ و استمرار حرکت‌های ملی و اجتماعی دارد (قزائنی، ۱۳۹۳: ۱۸۸). بر این اساس، در جریان نهضت مشروطه هیئت‌های مذهبی به‌مثابه سازمانی بسیج‌کننده به محلی برای گردهمایی اجتماعات سیاسی تبدیل شده بودند. به‌عنوان مثال با برگزاری این هیئت‌ها در برخی مساجد و امامزاده‌ها در روند جنبش مشروطه‌خواهی و حتی بعد از انقلاب مشروطه کم‌وبیش به‌عنوان

پایگاهی برای طرح مطالبات مردم به رهبری علما و وعاظ بوده است. با عمومی شدن مراسم‌های مذهبی که علاوه بر مسجد و امامزاده‌ها در منازل افراد اعم از روحانیون و بازاریان نیز برگزار می‌شد رفته رفته این مجالس فقط به ایام خاص منحصر نبودند. به سبب این‌که از همان ابتدا حضور در مجالس عزاداری به مردم آموزش داده شده زمینه حرکت انقلاب فراهم بوده است. هیئت‌های مذهبی مکتبی بود که مردم در آن درس شجاعت، دین‌داری، وحدت، ایثارگری و حضور در صحنه و تشکیل اجتماعات و طرز مبارزه علیه استبداد و استعمار را آموختند. همان‌طور که انقلاب اسلامی به رهبری امام خمینی (ره) با بهره‌گرفتن از مراسم عزاداری و سوگواری، برای تشکیل جمعیت‌های میلیونی در انقلاب اسلامی ایران سازمان دهی شد. ایشان می‌فرمایند: «در ایران که مهد تشیع و اسلام هست، در مقابل حکومت‌هایی که به وجود می‌آمدند و قصد داشتند که اساس اسلام را از بین ببرند، اساس روحانیت را از بین ببرند، آن چیزی که در مقابل آن‌ها، آن‌ها را می‌ترساند، این مجالس عزا و این دسته‌جات بود» (فروغی ابری، ۱۳۸۱: ۲۶). در ایام تحسن شیخ و تعداد دیگری از علما در حرم حضرت عبدالعظیم در وسط باغ منبر گذارده می‌شد مستمعین جمع شده چند نفر روضه‌خوان واعظ حرف می‌زدند، بعد از آن‌ها شیخ نوری و طباطبایی منبر رفته موعظه می‌کردند و در این موعظه مردم را به بیداری و اتحاد دعوت می‌کردند که مراقب ایجاد رخنه در دین باشند (ابوطالبی، ۱۳۹۸: ۱۹۲).

با توجه به نقش و جایگاه برپایی مجالس عزاداری برای امام حسین (ع) و حضرت زهرا (س) علما در قالب متن نوشتاری و گفتاری مطالب ارزنده زیادی در این خصوص از خود برجای نهادند. علما علی‌رغم فضای خفقان‌آور حکومتی آن دوره بر برپایی و برگزاری عزاداری تأکید می‌کردند (بهار و احمدی، ۱۳۹۳: ۳۵). به دلیل برگزاری مراسم و مناسک سالانه، ماهانه، هفتگی و روزانه در اماکن مذهبی و عمومی بودن این مجال برای تمامی اقشار جامعه، زمینه ارتباط و تعامل عمومی در محلات و شهرها به وجود می‌آید. مردم در این اجتماعات به دلیل رعایت ضوابط و قوانین الزامی و ارشادی این اماکن، بدون در نظر گرفتن عناصر متمایزکننده افراد از یکدیگر، در کنار هم قرار می‌گیرند. در دوران قاجار، این کارکرد اماکن مذهبی سبب شده بود که با وجود تمایزات متعدد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، مردم در حرکت‌ها و نهضت‌های عمومی مشارکت کنند و نسبت به مطالبات، فرصت‌ها و تهدیدهای سیاسی و اجتماعی، حس

مسئولیت‌پذیری نشان دهند. تجمعات گسترده در مسجد جامع، مسجد بار، مسجد مدرسه سپهسالار قدیم و جدید، مسجد مدرسه مروی، امامزاده یحیی، بارگاه حضرت عبدالعظیم حسنی در وقایع سرنوشت‌ساز تاریخی عصر قاجار از شواهد این کارکرد اماکن مذهبی در این دوره هستند (قرائتی، ۱۳۹۳: ۱۸۴).

از سوی دیگر، همان‌طور که قبلاً ذکر کردیم گسترش دامنه فعالیت شرکت اسلامی که در فاصله سال‌های ۱۳۲۶-۱۳۲۴ ق که از درون هیئت‌های مذهبی نشئت گرفته بود و با تشکیل انجمن مقدس ملی قدرتمندتر شده بود، سبب شد که رهبران و اعضای این هیئت اسلامی به اظهارنظر درباره مسائل مهم سیاسی بپردازند. یکی از مسائلی که مردم اصفهان با آن روبرو بودند ادامه حکومت ظل‌السلطان بود که سال‌ها پیش بر این دیار حکومت می‌کرد. با استقرار مشروطیت و دنبال مبارزه با ظل‌السلطان، علما و مردم اصفهان در اقدامی هماهنگ در روز ۲۱ محرم ۱۳۲۵ ق به تلگراف‌خانه رفتند و با ارسال تلگرافی به تهران خواستار عزل ظل‌السلطان شدند. آقا نجفی، حاج آقا نورالله و حاج آقا شیخ مرتضی از جمله روحانیونی بودند که در این اقدام پیشقدم شدند، شدت و عمق اعتراض بدان پایه بود که حکومت وقت مجبور به عقب‌نشینی و عزل این شاهزاده شد (برومند و همراز، ۱۳۷۸: ۱۶-۱۵).

در واقع فضای کلی حاکم بر مشروطه ناشی از نوع نگاه مردم به این نهضت و خواسته‌ها و مطالبات آن‌هاست که انگیزه لازم را برای حضورشان در این نهضت فراهم کرده است؛ اما با نگاه به گذشته ما شاهد این هستیم که سابقه کهن هیئت‌ها در تجمع و بست نشینی ید طولایی دارد و به‌مثابه تشکلات قدیمی به محلی برای جمع شدن معترضین و عقب‌نشینی دولت بودند. به‌عنوان مثال می‌توان به اعتراض در برابر اعطای امتیاز انحصاری توتون و تنباکو به رویتر اشاره کرد که نشانی از تأثیر مثبت هیئت‌ها بوده است (الگار، ۱۳۶۹: ۱۷۹). همچنین در آذربایجان خطبای زبده‌ای همچون میرزا حسین واعظ و شیخ سلیم از طریق هیئت‌های مذهبی که خاستگاه اصلی نهضت مشروطه بود ردالت‌های حکومت استبدادی و منافع و فرصت‌های حکومت مشروطه را به مردم گوشزد می‌کردند و برای مشتاق کردن آن‌ها به سمت مشروطه و دستیابی به آن ترغیب می‌نمودند. میرزا حسین واعظ در این مجلس به گونه فصیح و بلیغ نطق می‌کرد که مردم چنان تحت تأثیر سخنان وی قرار گرفته بودند که ایرادات وی خاتمه نیافته،

مردم بدون هیچ ترسی برای جهاد، ایثار و شهادت طلبی آماده نبرد با نظام خودکامه می‌شدند (فتحی، ۱۳۶۵: ۱۲). ناظم الاسلام کرمانی در خاطرات خویش اشاره به نقش هیئت‌های مذهبی در فراهم کردن مرکز و پایگاهی برای شور و به حرکت درآوردن افکار عمومی می‌گوید: امروز وظیفه ماست تا مردم را نسبت به ظلم مطلع و ظالم را از عمل ناپسندش آگاه سازیم. جهت دستیابی به این مقصود گروهی از افراد صاحب علم و تفکر و عده‌ای از واعظ و اهل منبر با شرکت در این هیئت‌ها به این رسالت جامعه عمل پوشانیدند (رفیعی و آقاحسنی، ۱۳۹۴: ۹).

از سوی دیگر، فاصله گرفتن عموم مردم از طبقه عالمان و فرهیختگان موجب انزوای مصلحان اجتماعی و سوءاستفاده جریان‌های سیاسی از ناآگاهی عموم مردم می‌شود. تشکلات و نهادهای مذهبی به‌عنوان مراکز آموزشی با شرایط و ضوابط شرعی، اخلاقی و عرفی، تحت اداره یک کارشناس جامع‌الشرایط دینی می‌توانستند محل مناسبی برای رشد و گسترش علوم با جهت‌گیری تکاملی و درعین حال دور از سوءاستفاده‌های ابزاری باشند (قرائتی، ۱۳۹۳: ۱۸۳) که به‌مثابه سازمانی بسیج‌کننده مردم در راستای آگاهی‌بخشی و بسیج مردم مؤثر واقع شدند.

پایگاهی برای نقد قدرت مستقر و گسترش فرهنگ شفاهی در دوره مشروطه

در تاریخ معاصر ایران به علت استقرار حکومت‌های استبدادی، نگاه انتقادی کمتر در جامعه رواج داشت. در واقع قدرت سیاسی در ایران معاصر، ذاتی مستبدانه داشته است و چهره قانونی و مشروع آن از بین رفته بود. با مشاهده تحولات تاریخی درمی‌یابیم که دولت هرگز در قانون، عرف، قرارداد یا سنت ریشه نداشته است که بتواند قدرت سیاسی را کنترل یا مشروع و محدود نماید. از این زاویه، هر فردی که قدرتی را تصاحب و یا از آن مواظبت می‌کرد، مشروع شناخته می‌شد. ضمن آن‌که آنچه قدرت را محدود می‌کرد خود قدرت بود، به عبارتی گفته می‌شد قدرت با خود قدرت مهار می‌شود و آرا و نظرات مردم بر آن محدودیت تأثیری نداشت (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۱۹۲)؛ اما از دوره صفویه با رسمی شدن مذهب تشیع توسط شاه اسماعیل زمینه‌ای دیدگاه انتقادی نسبت به قدرت حاکم فراهم شد و از این زمان به بعد کنترل قدرت بر عهده مذهب تشیع به‌مثابه نماینده مردم که در رأس آن علما قرار داشتند، که از طریق یاری گرفتن از شعائر دینی مذهب تشیع، نبود جامعه مدنی را چاره‌جویی کردند (اطهری و دستغیب، ۱۳۹۳: ۹۰) اما با ورود به دوره قاجاریه بذل و توجه شاهان قاجاری به مراسم‌های مذهبی و

برگزاری مراسم سوگواری برای قیام عاشورا و دیگر اعیاد مهمی همچون ایام فاطمیه و ماه رمضان و غیره دوچندان شد؛ بنابراین اشعاری که در این مجالس سروده می‌شد منحصر به ذکر مصیبت نبودند بلکه از این برهه اشعار رنگ بوی سیاسی داشتند و هیئت‌های مذهبی تنها پایگاه و مرکزی مشروع برای سرآیدن این اشعار و انتقال مضمون این شعرها به گوش مردم بود. از این دوره فرهنگ ایثار، شهادت، جهاد و نفی استبداد و نقد قدرت حاکم رواج یافت. مثال بارز در جرقه زدن نهضت مشروطه «شهید شدن سید عبدالحمید که به دنبال بر ملا کردن جنایت‌های عین الدوله و اقدامات دولت رقم خورد باعث برانگیختن عواطف و احساسات مردم شد شعرا و خطبا درباره وی به مرثیه‌سرایی پرداختند و کشته شدن وی را با ماجرای کربلا یکی دانستند.» از دیگر سو حضور پرشکوه مردم در هیئت‌های مذهبی و شنیدن جنایات حکومت، سبب تحریک و بسیج مردم علیه ظلم و ستم شد؛ بنابراین روحانیون مشروطه‌خواهان در عصر قاجار، از مناسک و اشعار حسینی در جهت تهییج افکار عمومی علیه ستمگری‌های حکومت کنونی بهره گرفتند (اطهری و دستغیب، ۱۳۹۳: ۹۸-۹۶)؛ و برگزاری جلسات سوگواری محرم و صفر در قالب هیئت‌ها در وقوع انقلاب مشروطه، ظفرمندی مردم بر استکبار و استبداد و استمرار این انقلاب، نقش کلیدی و برجسته‌ای داشته است.

از سوی دیگر، قابل ذکر است که اجتماع نخبگان سیاسی جامعه در تشکلات و مرام‌های مذهبی و نهادهایی با تکیه گاه اجتماعی سبب می‌شد نخبگان علاوه بر تعامل و تکامل اندیشه‌های نظری و عملی خود، در عرصه سیاسی به فعالیت بپردازند. از شواهد و کارکردهای تشکلات مذهبی در دوره قاجار، مذاکرات سیاسی حاج شیخ هادی نجم‌آبادی با سید جمال‌الدین اسدآبادی در مدت بست‌نشینی سید در حرم حضرت عبدالعظیم است. در این گفت‌وگو حاج شیخ هادی، تعیین حدود و ثغور مفهوم آزادی بر اساس آموزه‌ها و مبانی قرآن را به‌عنوان پیش‌شرط اقدامات سید جمال‌الدین اسدآبادی توصیه می‌کند (الگار، ۱۳۶۹: ۲۷۹).

نتیجه‌گیری

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت با دقت در چارچوب نظری تیلی و نظریه بسیج سازمانی، هیئت‌های مذهبی دوران قاجاریه در ردیف سازمان‌های سنتی بسیج نهضت مشروطه قرار دارند که در فرآیند و سیر شکل‌گیری انقلاب مشروطه و حادث شدن آن همسو با دیگر

سازمان‌ها و تشکیلات نقش به‌سزایی را ایفا کردند و در روند نهضت، رسالت‌ها و کارکردهای متنوع و گوناگونی در هموار شدن مسیر انقلاب انجام دادند. هیئت‌های مذهبی تا عملی شدن هدف والا که همان تحقق مشروطه مشروعه بود تمام سعی و تلاش خود را به کار گرفتند. اگرچه در این دوره هیئت‌ها همانند دوره‌های بعد به صورت رسمی و دارای تشکیلات گسترده‌ای نبودند ولی در یک نگاه کلی می‌توان گفت آن‌ها در کنار اجرای فرایض دینی و ذکر مصیبت در قالب مجلس روضه و تکیه‌ها و همچنین منبر، وعظ و خطابه کارکردهای سیاسی مهمی را ایفا می‌نمودند. کارکرد سیاسی رسانه مهم‌ترین کارکرد هیئت‌های مذهبی بود که از طریق مجالس و مراسمات مذهبی اخبار و وقایع از گوشه و کنار کشور از طرق وعظ و خطابه و فتوا به مردم منتقل می‌کردند. نمونه مهم آن نقش سیاسی رسانه‌ای هیئت‌های مذهبی در تعامل با کنشگران سیاسی - اجتماعی از طریق بهره‌مندی از رسانه مسجد بود. در اعیاد خاص با برگزاری مراسم سوگواری و عزاداری و اجرای هیئت‌ها در مکان‌های مذهبی از جمله مسجد، علاوه بر اطلاع از تحولات میدانی به دلیل ارتباط بی‌واسطه با مردم می‌توانستند رهنمودها و موضع‌گیرهای سیاسی خویش را مستقیم به گوش افکار عمومی برسانند و جای هرگونه غرض‌ورزی و تفسیرهای ناصحیح را پر کنند. از مصادیق این کارکرد رسانه‌ای در عصر مشروطیت، سخنرانی سید محمد طباطبایی بود که این سخنرانی دلیل مهمی جهت برهم خوردن تصمیم عین‌الدوله درباره حمله اردوی شاهی به تهران و قتل و غارت مردم معترض شد. لذا در این دوران، هیئت‌ها به صورت مشخصی وجود نداشت، اما با برگزاری هیئت‌های عزاداری و مراسم‌های مختلف در قالب مراسم عزاداری امام حسین (ع) سازمان رسانه‌ای قوی جهت بیداری مردم در مقابل حکومت مستقر بود. کارکرد دیگر هیئت‌های مذهبی مشروطه مرکزی برای ایجاد اجتماعات سیاسی مهم بود. البته دلیلی هم که باعث شد هیئت‌ها به‌مثابه سازمانی برای تصمیم‌گیری علیه حکام مستقر تبدیل شود این بود که به دلیل بعد دینی، حکام به این هیئت‌ها و مجالس چندان ورود نمی‌کرد، از این رو محل مناسبی برای آماده کردن و اتخاذ تصمیم علیه آن بود. فعالیت شرکت اسلامی که از درون هیئت‌های مذهبی نشئت گرفته بود و با تشکیل انجمن مقدس ملی قدرتمندتر شده بود، سبب شد تا رهبران و اعضای این هیئت اسلامی به اظهارنظر درباره مسائل مهم سیاسی

بپردازند. به‌عنوان مثال یکی از مسائلی که مردم با آن روبرو بودند ادامه حکومت ظل‌السلطان در اصفهان بود که با استقرار مشروطیت و به دنبال مبارزه با ظل‌السلطان، علما و مردم اصفهان به تلگراف‌خانه رفتند و با ارسال تلگرافی به تهران خواستار عزل ظل‌السلطان شدند. شدت و عمق اعتراض بدان پایه بود که حکومت وقت مجبور به عقب‌نشینی و عزل این شاهزاده شد. بنابراین از پیامدهای مثبت این کارکرد هیئت‌ها، زمینه طرح مطالبات، کانون تصمیم‌گیری در مورد مخالفان مشروطه و اقدام علیه ظلم و ستم را فراهم کرد؛ اما کارکرد سیاسی فرهنگ شفاهی و نقد قدرت حاکم این بود که با برپایی این هیئت‌ها و سرودن مرثیه‌ها و اعلام فتوا مردمی که بی‌سواد بودند به دلیل شوق و ذوقی که به شنیدن مرثیه و نوحه‌خوانی برای اهل‌بیت پیامبر وجود داشت باعث ترغیب آن‌ها آموختن سواد، تهییج علیه ظلم و استکبار، و نفی و نقد قدرت مستقر شد و نکته مهمی که وجود داد تفکر انتقادی از همین‌جا به‌طور جدی‌تر دنبال شد.

از دیگر نکات قابل توجه، اجتماع نخبگان سیاسی جامعه در مراسمات مذهبی و نهادهای دینی سبب می‌شد نخبگان علاوه بر ارتقا و توسعه اندیشه‌های نظری و عملی خویش، در عرصه سیاسی به فعالیت بپردازند و حدود و ثغور مفاهیمی همچون آزادی، عدالت و مساوات در جامعه رواج یابد. بنابراین این هیئت‌ها در کنار دیگر تشکلات به‌مثابه سازمانی در جهت تسریع روند انقلاب مشروطه مساعدت زیادی نمودند که حاکی از اهمیت این مسئله در طول تاریخ معاصر شیعی است.

منابع

- ابوطالبی، مهدی. (۱۳۹۸). نقش فرهنگ سیاسی شیعه در نهضت‌های معاصر ایران. با نظارت علمی ذبیح‌الله نعیمیان، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی «ره».
- اطهری، سید حسین؛ دستغیب، لیلا. (۱۳۹۳). شیعه با تأکید بر دو دوره صفویه و قاجاریه. فصلنامه علمی-پژوهشی شیعه‌شناسی، سال دوازدهم، شماره ۴۵، ۱۰۶-۷۷.
- انصاری، مهدی. (۱۳۷۱). مشروطیت از دیدگاه شیخ فضل‌الله نوری، نشریه کیهان اندیشه، شماره ۴۳.
- الویری، محسن؛ نظری مقدم، جواد. (۱۳۹۱). نقش ارتباطات سنتی در جنبش‌های سیاسی اجتماعی شیعه مطالعه موردی: جنبش مشروطه ایران. تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال دوم، شماره اول، ۲۳-۱.

بایبی، عباس؛ باصری، احمد؛ ناظمی اردکانی، مهدی؛ مرادی، حجت‌الله (۱۳۹۶). تدوین راهبردهای تقویت کارکردهای هیئت‌های مذهبی با رویکرد ارتقاء قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران. **مطالعات راهبردی بسیج**، سال بیستم، شماره ۷۵.

بحرانی‌پور، علی؛ فاضلی، عبدالله؛ کاظمی، سجاده؛ مرادی، علی (۱۳۹۷). تحلیل جنبش سربداران بر پایه نظریه کنش جمعی چارلز تیلی. **تاریخ و تمدن اسلامی**، سال چهاردهم، شماره بیست و هشتم، ۸۹-۱۲۰.
برومند، صفورا؛ همراز، ویدا. (۱۳۷۸). کارکردهای اقتصادی-اجتماعی هیئت‌های مذهبی. اندیشه جامعه، شماره ۵. بهار، مهی؛ احمدی، ابوالفضل (۱۳۹۳). بررسی جامعه‌شناختی تغییرات کارکردی هیئت‌های مذهبی. **پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی**، پیاپی ۸۰، ۲۷-۵۵.

بینشی‌فر، فاطمه (۱۳۹۳). بررسی تکاپا در طهران قدیم در دوره قاجاریه. **فصلنامه پارسه**، سال چهاردهم، شماره بیست‌وسه.

پورمحمدی املشی، نصرالله (۱۳۸۶). نگرشی جامعه‌شناختی به جنبش‌های روستایی گیلان در عصر مشروطه. **فصلنامه تاریخ محلات**، شماره ۷.

تیلی، چارلز (۱۳۸۵). **از بسیج تا انقلاب** (ترجمه علی مرشدی زاد). تهران: پژوهشکده امام خمینی انقلاب اسلامی. حسین‌زاده، محمدعلی؛ شفیعی اردستانی، رضا. (۱۳۹۶). بسیج منابع، فرهنگ سیاسی و مسئله تداوم نهضت‌های اجتماعی در ایران مطالعه موردی: نهضت نفت. **تحقیقات تاریخ اجتماعی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی**، سال هفتم، شماره اول، ۸۵-۱۰۷.

درودی، مسعود. (۱۳۹۴). کارکرد سیاسی هیئت‌های مذهبی در ایران (با تأکید بر دوران جمهوری اسلامی ایران). **ژرفا پژوه**، سال دوم، شماره دو و سه.

رفیعی، امیر تیمور؛ آقاحسنی، محسن. (۱۳۹۴). نقش آموزه‌های شیعی؛ تعزیه و عزاداری در نهضت مشروطیت. **فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ**، سال یازدهم، شماره ۴۱، ۱۶.

رمضان نرگسی، رضا. (۱۳۸۵). عزاداری در عصر قاجار. **نشریه تاریخ اسلام در آینه پژوهش**، شماره ۹. سعیده، گروسی؛ زاهد زاهدانی، سعید (۱۳۸۱). هیئت‌های مذهبی و تشکل‌های صنفی به مثابه سازمان‌های غیردولتی مطالعه موردی دوره قاجار. **نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه اصفهان)**، شماره ۳۰ و ۳۱.

شهبازی، عبدالله. (۱۳۸۱). جریان شناسی جنبش مشروطه. **بازتاب اندیشه**، شماره ۲۹، ۳۷-۳۹.
شیرودی، مرتضی؛ شیرودی، محمدسجاد. (۱۳۹۶). تأثیرات جامعه‌شناختی هیئت‌های مذهبی بر مؤلفه‌های مشارکت سیاسی در جمهوری اسلامی ایران. **نشریه پژوهش‌های سیاست اسلامی**، شماره ۱۱.

عابدی، زیبا؛ کشاورز شکری، عباس. (۱۳۹۶). زمینه و بسترهای فکری، ساختاری و کارگزاری ایجاد سازمان کمیته ایران. **نشریه جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام**، سال پنجم، شماره ۲.

عسگری، محمد. (۱۳۹۴). **بررسی آداب‌ورسوم عزاداری عاشورا در تهران دوره قاجار**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه لرستان.

- غفاری هاشجین، زاهدی؛ خدادادی، هانیه. (۱۳۸۸). شبکه‌های مؤثر انقلابی در شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی در اردبیل با تأکید بر نقش روحانیون. *رهیافت انقلاب اسلامی*، سال ۳، شماره ۱۱.
- غفاری هاشجین، زاهدی؛ خدادادی، هانیه (۱۳۹۳). *هیئت‌های مذهبی و انقلاب اسلامی*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- غفاری هاشجین، زاهدی؛ مرشدی زاده، علی؛ خدادادی، هانیه (۱۳۹۱). نقش هیئت‌های مذهبی شهر تهران در فرآیند پیروزی انقلاب اسلامی. *فصلنامه علمی پژوهشی دانش سیاسی*، سال هشتم، شماره دوم، پیاپی ۱۶، ۸۲-۶۳.
- فتحی، نصرالله. (۱۳۶۵). *سخنگویان سه‌گانه آذربایجان در انقلاب مشروطیت*. تهران: چاپخانه خرمی.
- فروغی ابری، اصغر. (۱۳۸۱). کارکرد مراسم عزاداری در انقلاب مشروطه ایران. *نشریه مشکوه*، شماره ۷۶ و ۷۷.
- فوکو، میشل. (۱۳۷۷). *ایرانیان چه رؤیایی در سردارند* (ترجمه حسین معصومی همدانی). تهران: هرمس.
- قرائتی، حامد. (۱۳۹۳). نقش اماکن مذهبی در گفتمان‌های اجتماعی و سیاسی دوره قاجار؛ بررسی موردی تهران. *فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ اسلام*، سال پانزدهم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۱، شماره ۶۳.
- کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۸۰). *تضاد دولت و ملت، نظریه تاریخ و سیاست در ایران* (ترجمه علی‌رضا طیب). تهران: نی.
- کسروی، احمد. (۱۳۷۸). *تاریخ مشروطیت ایران*. تهران: امیرکبیر.
- کلانتری، ابراهیم؛ وکیلی، الهه. (۱۳۹۴). مدل تحلیلی «مرجعیت محور» برای مقایسه نقش کارکردی روحانیت در نهضت مشروطه و انقلاب اسلامی. *دانشگاه بوعلی سینا*، دوره ۵، شماره ۱۴.
- لگار، حامد. (۱۳۶۹). *دین و دولت در ایران؛ نقش علما در دوره قاجار* (ترجمه ابوالقاسم سری). تهران: توس.
- گلجان، مهدی، افشاررضائی، سپیده. (۱۳۹۳). تکیه دولت و مراسم مذهبی. *پژوهش‌های علوم تاریخی*، شماره ۹.
- ملکزاده، مهدی. (۱۳۷۱). *تاریخ مشروطیت ایران* (جلد ۱). تهران: انتشارات علمی.
- ملکزاده، مهدی. (۱۳۷۸). *تاریخ مشروطیت ایران* (جلد ۲). تهران: انتشارات علمی.
- منتظرالقائم، اصغر؛ کشاورز، زهرا سادات. (۱۳۹۶). بررسی تغییرات اجتماعی مراسم و مناسک عزاداری عاشورا در ایران. *فصلنامه شیعه شناسی*، دوره ۱۵، پیاپی ۵۸، ۷۲-۳۷.
- ناظم الاسلام کرمانی، محمد. (۱۳۸۴). *تاریخ بیداری ایرانیان* (به کوشش علی‌اکبر سیرجانی) (جلد ۲). تهران: آگاه.
- نجمی، ناصر. (۱۳۵۶). *دارالخلافت تهران*. تهران: امیرکبیر.
- یلفانی، رامین؛ آقاعلی خانی، رضا. (۱۳۹۱). بررسی تاریخچه ساخت و چگونگی تخریب تکیه دولت در عصر قاجار. *نشریه مسکویه*، دوره ۷، شماره ۲۰، ۱۰۷-۱۲۰.

Jenkins, j. Craig. (1983). Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements. *Annual Review of Sociology*, V. 9, 527-553.

The Political Role of Religious Delegations in the Process of Formation of the Constitutional Movement

Hadis Bagheri Nia -, Zahed Ghaffari Hashjin —

Looking at the process of change and the history of political movements in the previous centuries, especially the Constitutional Revolution, which were intended to change and transform the structure of the systems governing human societies, we understand correctly. Let us find that all cultural and revolutionary actions, actions and currents have always been mobilized and organized from special origins that had a religious and political color and smell. Therefore, the present study examines the political role of religious organizations as an old organization in the process of forming movements and charting revolutionary and cultural uprisings in the fight against oppression in the Shiite constitutional movement. Therefore, this article seeks to answer the question "What is the political role of religious bodies in the process of formation of the constitutional movement?" In this regard, the method used in this research is descriptive-analytical and has been used to collect data from existing books and articles. The findings of the study show that religious delegations, as one of the organizing networks along with other organizations, have played a key role in the formation of the constitutional movement. In this regard, we can mention the political functions of the role of the media, the center of holding political gatherings, oral culture and critique of the ruling power of the political functions of the religious bodies of the constitutional period.

Keywords: *Religious Delegations, Constitutionalism, Political Culture, Shiism, Political Functions.*